

स्यापि भानोः भावावभासकत्वम् ।—इत्याशङ्क्य
आह

चितिवह्निरवरोहपदे छन्नोऽपि
मात्रया मेयेन्धनं पु-
ष्यति ॥ १४ ॥

‘चितिरेव’ विश्वप्रसनशीलत्वात् ‘वह्निः’ असौ
एव ‘अवरोहपदे’—मायाप्रमातृतायां ‘छन्नोऽपि’—
स्वातथ्यात् आच्छादितस्वभावोऽपि, भूरिभूति-
च्छन्नाग्निवत् ‘मात्रया’—अंशेन, नीलपीतादिप्रमे-
येन्धनं ‘पुष्यति’—स्वात्मसात् करोति । मात्रा-
पदस्य इदम् आकृतम्—यत् कवलयन् अपि
सार्वात्म्येन न ग्रसते, अपि तु अंशेन संस्का-
रात्मना उत्थापयति । ग्रासकत्वं च सर्वप्रमा-
तृणां स्वानुभवत एव सिद्धम् । यदुक्तं श्रीमदु-
त्पलदेवपादैः निजस्तोत्रेषु

पं० ६ क. ग. पु० चितिरेव ग्रसनेति विश्वपदहीनः, असावारोहपदे
इति च पाठः ।

पं० ९ ख. छ. पु० मात्रयाप्यचेतनया नीलेति, क. पु० पीतादिमेयमे-
वेन्धनमिति पाठः ।

पं० १२ ग. पु० सर्वात्मकत्वेनेति पाठः । क. ग. पु० संस्कारात्मकं
तत्स्थापयतीति च पाठः ।

‘वर्तन्ते जन्तवोऽशेषा अपि ब्रह्मेन्द्रविष्णवः ।
ग्रसमानास्ततो वन्दे देव विश्वं भवन्मयम् ॥’

इति ॥ १४ ॥

यदा पुनः करणेश्वरीप्रसरसंकोचं संपाद्य स-
र्गसंहारक्रमपरिशीलनयुक्तिम् आविशति तदा

बललाभे विश्वमात्मसात्क-
रोति ॥ १५ ॥

चितिरेव देहप्राणाद्याच्छादननिमज्जनेन स्व-
रूपम् उन्मज्जत्वेन स्फारयन्ती बलम्; यथोक्तं
‘तदाक्रम्य बलं मन्त्राः..... ।
इति । एवं च ‘बललाभे’—उन्मज्जस्वरूपाश्रयणे,
क्षित्यादि-सदाशिवान्तं ‘विश्वम् आत्मसात्
करोति’—स्वस्वरूपाभेदेन निर्भासयति । तदुक्तं
पूर्वगुरुभिः स्वभाषामयेषु क्रमसूत्रेषु

‘यथा वह्निरुद्धोचितो दास्यं दहति, तथा विष-
यपाशान् भक्षयेत्’

इति ।

पं० ५ क. पु० सर्वसंहारेति पाठः ।

पं० ११ क. पु० तन्मज्जनस्वरूपाश्रयेणेति, ग. पु० श्रयत्वेनेति पाठः ।

पं० १२ ग. पु० यथोक्तमिति पाठः ।

‘न चैवं वक्तव्यम्,—विश्वात्मसात्काररूपा समावेशभूः
कादाचित्की, कथम् उपादेया इयं स्यात् इति; यतो
देहाद्युन्मज्जननिमज्जनवशेन इदम् अस्याः कादाचि-
त्कत्वम् इव आभाति । वस्तुतस्तु चित्तिस्वातन्त्र्याव-
भासितदेहाद्युन्मज्जनात् एव कादाचित्कत्वम् । एषा
तु सदैव प्रकाशमाना; अन्यथा तत् देहादि अपि
न प्रकाशेत । अत एव देहादिप्रमातृताभिमाननि-
मज्जनाय अभ्यासः, न तु सदा प्रथमानतासारप्रमा-
तृताप्राप्त्यर्थम्’

इति श्रीप्रत्यभिज्ञाकाराः ॥ १५ ॥

एवं च

चिदानन्दलाभे देहादिषु चेत्यमाने-
ष्वपि चिदैकात्म्यप्रतिपत्तिदाढ्यं

जीवन्मुक्तिः ॥ १६ ॥

विश्वात्मसात्कारात्मनि समावेशरूपे ‘चिदा-
नन्दे लब्धे’ व्युत्थानदशायां दलकल्पतया
देहप्राणनीलसुखादिषु आभासमानेषु अपि,

पं० १ ख. पु० विश्वात्मसाक्षात्कारेति पाठः ।

पं० २ क. ड. पु० उपादेयमिति, ख. पु० उपादेया स्यादिति पाठः ।

पं० ४ क. ग. पु० स्वातन्त्र्यावभासितं देहेत्यादि, पाठः ।

पं० ५ ख. ड. पु० उन्मज्जनादि एवेति पाठः ।

पं० ७ ड. पु० निमज्जनया अभ्यास इति पाठः ।

पं० ८ ग. पु० सारप्रमातृता इति पाठः ।

पं० १२ ख. पु० देहादिष्वपि चेत्येति पाठः ।

यत्समावेशसंस्कारबलात् प्रतिपादयिष्यमाण-
युक्तिक्रमोपबृंहितात् ‘चिदैकात्म्यप्रतिपत्तिदा-
ढ्यम्’—अविचला चिदेकत्वप्रथा, सैव ‘जीव-
न्मुक्तिः’—जीवतः प्राणान् अपि धारयतो मुक्तिः;
प्रत्यभिज्ञातनिजस्वरूपविद्राविताशेषपाशराशि-
त्वात् । यथोक्तं स्पन्दशास्त्रे

‘इति वा यस्य संवित्तिः क्रीडात्वेनाखिलं जगत् ।
स पश्यन्सततं युक्तो जीवन्मुक्तो न संशयः ॥’

इति ॥ १६ ॥

अथ कथं चिदानन्दलाभो भवति?—इत्याह
मध्यविकासाच्चिदानन्द-
लाभः ॥ १७ ॥

सर्वान्तरतमत्वेन वर्तमानत्वात् तद्विचि-
त्रतां विना च कस्यचित् अपि स्वरूपानुपपत्तेः
संविदेव भगवती ‘मध्यम्’ । सा तु मायादशायां
तथाभूतापि स्वरूपं गूहयित्वा

पं० २ ख. ड. पु० मुक्तिक्रमेणेति पाठः ।

पं० ३ ग. पु० अविचलचिदेकत्वेन वा प्रथा इति पाठः ।

पं० ४ ख. ड. पु० मुक्तिः निजस्वरूपविद्रावितेति, पाठः ।

पं० ५ क. पु० रूपे विद्रावितेति पाठः ।

पं० ८ क. पु० संपश्यन् इति पाठः ।

पं० १४ ग. पु० स्वात्मत्वानुपपत्तेः इति पाठः ।

पं० १६ ग. पु० स्वात्मस्वरूपमिति पाठः ।

‘आह संवित्प्राणे परिणता’

इति नीत्या प्राणशक्तिर्भूमिं स्वीकृत्य, अवरो-
हक्रमेण बुद्धिदेहादिभुवम् अधिशायाना, नाडी-
सहस्रसरणिम् अनुसृता । तत्रापि च पलाश-
पर्णमध्यशाखान्यायेन आ ब्रह्मरन्ध्रात् अधो-
वक्रपर्यन्तं प्राणशक्तिब्रह्माश्रयमध्यमनाडीरूप-
तया प्राधान्येन स्थिता; तत एव सर्ववृत्ती-
नाम् उदयात्, तत्रैव च विश्रामात् । एवं-
भूतापि एषा पशूनां निमीलितस्वरूपैव स्थिता ।

१५ यथा सर्ववाहनसंपत्समृद्धोपि राजा स्वेच्छया पद्मां गच्छति,
तथेयं संविद्भगवत्यपि स्वेच्छया परिमितप्रमाणात्मदेहादिभूमिं स्वीकुरुते
इति भावः ।

१६ पशवः अविज्ञातपरतत्त्वाः । तथा च

‘अविज्ञाते परे तत्त्वे योगाभ्यासो हि निष्फलः ।

विज्ञाते च परे तत्त्वे योगाभ्यासो हि निष्फलः ॥’

इति ।

पं० ३ ख. पु० नानानाडीति पाठः ।

पं० ६ क. पु० प्राणशक्तिर्ब्रह्माश्रयमध्यमनाडीरूपत्वेनेति, ख. पु० प्राण-
ब्रह्माश्रयेण मध्यमब्रह्मनाडीरूपत्वेनेति, ग. पु० ब्रह्माश्रयेति पाठः ।

पं० ७ ख. पु० सर्वचित्तवृत्तीनामिति, क. पु० सर्ववृत्तीनां प्रलयात्

पं० ८ क. पु० विश्रमणादिति पाठः ।

इति पाठः ।

पं० ९ ख. पु० स्वरूपावस्थितेति पाठः ।

यदा तु उक्तयुक्तिक्रमेण सर्वान्तरतमत्वे
मध्यभूता संविद्भगवती विकसति, यदि वा
वक्ष्यमाणक्रमेण मध्यभूता ब्रह्मनाडी विक-
सति, तदा ‘तद्विकासात् चिदानन्दस्य’ उक्त-
रूपस्य ‘लाभः’—प्राप्तिर्भवति । ततश्च प्रायुक्ता
जीवन्मुक्तिः ॥ १७ ॥

मध्यविकासे युक्तिमाह

विकल्पक्षय-शक्तिसंकोचविकास-
वाहच्छेदाद्यन्तकोटिनिभाल-
नादय इहोपायाः ॥ १८ ॥

‘इह’ मध्यशक्तिविकासे ‘विकल्पक्षयादय
उपायाः’ । प्रायुपदिष्टपञ्चविधकृत्यकारित्वाद्यनु-
सरणेन सर्वमध्यभूतायाः संविदो विकासो
जायते—इति अभिहितप्रायम् । उपायान्तरम्
अपि तु उच्यते,—प्राणायाम-मुद्राबन्धादिसम-

पं० १ ख. क. पु० तमत्वेन संभूता इति पाठः ।

पं० ३ ख. पु० मध्या ब्रह्मनाडीति पाठः ।

पं० ७ ख. क. पु० विकासे जीवन्मुक्तिमुक्तिमिति पाठः ।

पं० १० ख. पु० दयो ह्युपाया इति, क. पु० उपाय इत्येकवचनान्तः पाठः ।

पं० ११ ख. पु० सूत्रादनन्तरम्, ‘प्राणायामोहारोहच्छेदा विकल्पक्षयादय’
इति पाठः ।

स्तयघ्राणातघ्राटनेन सुखोपायमेव, हृदये
निहितचित्तः, उक्तयुक्त्या स्वस्थितिप्रतिबन्धकं
विकल्पम् अकिञ्चिच्चिन्तकत्वेन प्रशमयन्,
अविकल्पपरामर्शेन देहाद्यकलुषस्वचित्प्रमातृ-
तानिभालनप्रवणः, अचिरादेव उन्मिषद्वि-
कासां तुर्य-तुर्यातीतसमावेशदशाम् आसाद-
यति । यथोक्तम्

‘विकल्पहानेनैकाग्र्यात्क्रमेणेश्वरतापदम् ।’

इति श्रीप्रत्यभिज्ञायाम् । श्रीस्पन्देऽपि

‘यदा क्षोभः प्रलीयेत तदा सात्परमं पदम् ॥’

इति । श्रीज्ञानगर्भेऽपि

‘विहाय सकलाः क्रिया जननि मानसीः सर्वतो

विमुक्तकरणक्रियानुसृतिपारतज्योऽवलम् ।

स्थितैस्त्वदनुभावतः सपदि वेद्यते सा परा

दशा नृभिरतन्द्रितासमसुखामृतस्यन्दिनी ॥’

इति । अयं च उपायो मूर्धन्यत्वात् प्रत्यभिज्ञायां

पं० १ ख. पु० समस्तघ्राटनेनेति ख. पु० हृदयनिहितेति च समस्तः, पाठः ।

पं० २ ग. पु० संनिहितेति, क. पु० प्रतिबन्धनात् इति च पाठः ।

पं० १४ ख. पु० स्थितस्त्वदनुभावेति पाठः ।

पं० १५ ख. पु० तन्द्रिता शमसुखेति पाठः ।

पं० १६ क. पु० मूर्धत्वादिति पाठः ।

प्रतिपादितत्वात् आदौ उक्तः । शक्तिसंकोचाद-
यस्तु यद्यपि प्रत्यभिज्ञायां न प्रतिपादिताः,
तथापि आम्नायिकत्वात् अस्माभिः प्रसङ्गात्
प्रदर्श्यन्ते; बहुषु हि प्रदर्शितेषु कश्चित् केनचित्
प्रवेक्ष्यति इति ।

‘शक्तेः संकोच’—इन्द्रियद्वारेण प्रसरन्त्या
एव आकुञ्चनक्रमेण उन्मुखीकरणम् । यथो-
क्तम् आथर्वणिकोपनिषत्सु कठवह्यां चतुर्थ-
वल्लीप्रथममन्त्रे

‘पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभू-

स्तसात्पराङ्पश्यति नान्तरात्मन् ।

कश्चिद्दीरः प्रत्यगात्मानमैक्षद्

आवृत्तचक्षुरमृतत्वमश्नन् ॥’

इति । प्रसृताया अपि वा कूर्माङ्गसंकोचवत्
त्राससमये हृत्प्रवेशवच्च सर्वतो निवर्तनम् ।
यथोक्तम्

१७ उपायेषु ।

पं० १ ख. पु० शक्तिसंकोचः, प्रतिपादितः, प्रदर्श्यते इत्येतेषामेकवचनत्वे-

पं० ४ क. पु० कः केन प्रविशेत् इति पाठः ।

नैव पाठः ।

पं० १२ क. पु० कश्चिद्दीमान् इति, व्यावृत्तचक्षुरिति, च पाठः । सर्वेषु
मूलोपनिषदुक्तकेषु युजितेषु ‘अमृतत्वमिच्छन्’ इति पाठः संदृश्यते ।

‘तदपोद्धते नित्योदितस्थितिः ।’

इति ।

‘शक्तेर्विकासः’ अन्तर्निगूढाया अक्रममेव
सकलकरणचक्रविस्फारणेन

‘अन्तर्लक्ष्यो बहिदृष्टिर्निमेषोन्मेषवर्जितः ।’

इति । भैरवीर्यमुद्रानुप्रवेशयुक्त्या बहिः प्रसर-
णम् । यथोक्तं कक्ष्यास्तोत्रे

‘सर्वाः शक्तीश्चेतसा दर्शनाद्याः

स्वे स्वे वेद्ये योगपद्येन विष्वक् ।

क्षित्वा मध्ये हाटकस्तम्भभूत-

स्तिष्ठन्विश्वाधार एकोऽवभासि ॥’

इति । श्रीभट्टकल्लटेनापि उक्तम्

१८ भैरवीयमुद्रा खेचरीमुद्रा । तल्लक्षणं च यथा

‘मनः स्थिरं यस्य विनावलम्बनं

वायुः स्थिरः यस्य विनावरोधनम् ।

दृष्टिः स्थिरा यस्य विनावलोकनं

स्यात्सैव मुद्रा विमला च खेचरी ॥’

इति ।

पं० १ क. ग. पु० नित्यस्थितिरिति पाठः ।

पं० ३ क. पु० विकासोन्तर्निगूढाया अपि क्रममेव इति, ग. पु० विकासो
मूढाया इति पाठः ।

पं० ९ ख. उ. पु० सम्यक् इति पाठः ।

पं० ११ क. ग. पु० विश्वाकार इति पाठः ।

‘रूपादिषु परिणामात् तत्सिद्धिः ।’

इति । शक्तेश्च संकोचविकासौ, नासापुटस्य-
न्दनक्रमोन्मिषत्सूक्ष्मप्राणशक्त्या भ्रूभेदनेन
क्रमासादितोर्ध्वकुण्डलिनीपदे प्रसरविश्रान्ति-
दशापरिशीलनम्; अधःकुण्डलिन्यां च षष्ठ-
वक्ररूपायां प्रगुणीकृत्य शक्तिं, तन्मूल-तदग्र-त-
न्मध्यभूमिस्पर्शवेशः । यथोक्तं विज्ञानभट्टारके

‘बद्धेर्विषयस्य मध्ये तु चित्तं सुखमयं क्षिपेत् ।

केवलं वायुपूर्णं वा स्मरानन्देन युज्यते ॥’

इति । अत्र बहिः अनुप्रवेशक्रमेण संकोचभूः,
विषस्थानम् प्रसरयुक्त्या विकासपदम्, ‘विष्ट-
व्याप्तौ’ इति अर्थानुगमात् ।

१९ षष्ठवक्रात्मनः शक्तेर्मूलभूर्बहिः संकोचहेतुत्वात्, प्रसरणात्मव्या-
प्तिहेतुर्विषयं, तयोर्मध्ये सृष्टिग्रन्थौ मध्यनाड्यात्मनि, केवलमारोहावरोह-
विषयसंबन्धरहितं वायुपूर्णं वा मध्यनाडीस्थिताक्रमोच्चारानन्तकलात्मक-
प्राणभरितम् ईदृशं सुखमयं ह्लादात्मकं चित्तं भावनया क्षिपेत्, ततः
स्मरानन्देन युक्तो भवति सर्वविषयविस्सारकारणत्वात्कामानन्दस्य आन-
न्दान्तरेभ्यः परत्वात् इति ।

पं० २ क. पु० विकास इत्येकवचनपाठः ।

पं० ३ ख. पु० स्वाभेदेन क्रमेति, ग. पु० भ्रूभेदसमासादिता इति पाठः ।

पं० ६ ख. पु० षष्ठवक्ररूपाम् इति, ग. पु० वक्ररूपायामिति पाठः ।

पं० ११ ख. पु० प्रसरन्त्या विकासेति पाठः ।

पं० १२ ख. पु० अर्थावगमात् इति पाठः ।

‘वाहयोः’—वामदक्षिणगतयोः प्राणापानयोः
‘छेदो’—हृदयविश्रान्तिपुरःसरम् अन्तः ककार-
हकारादिप्रायानच्कवर्णोच्चारणे विच्छेदनम् ।
यथोक्तं ज्ञानगर्भे

‘अनच्ककृतायतिप्रसृतपार्श्वनाडीद्वय-
च्छिदो विधृतचेतसो हृदयपङ्कजस्योदरे ।
उदेति तव दारितान्ध्रतमसः स विद्याङ्कुरो
य एष परमेशतां जनयितुं पशोरप्यलम् ॥’

इति ।

‘आदिकोटिः’ हृदयम्, ‘अन्तकोटिः’ द्वाद-
शान्तः, तयोः प्राणोल्लासविश्रान्त्यवसरे ‘निभा-
लनं’—चित्तनिवेशनेन परिशीलनम् । यथोक्तं
विज्ञानभैरवे

‘हृद्याकाशे निलीनाक्षः पद्मसंपुटमध्यगः ।
अनन्यचेताः सुभगे परं सौभाग्यमाप्नुयात् ॥’

इति । तथा

‘यथा तथा यत्र तत्र द्वादशान्ते मनः क्षिपेत् ।
प्रतिक्षणं क्षीणवृत्तेर्वैलक्षण्यं दिनैर्भवेत् ॥’

पं० १ ग. पु० वामदक्षिणगत्योरिति पाठः ।

पं० ३ क. पु० प्रायेणानच्कोच्चारणेति, ख. पु० अनच्कवर्णोच्चारणे इति पाठः ।

पं० १२ क. पु० चित्तनिवेशनेनेति पाठः ।

पं० १८ क. पु० वैलक्षण्यं दिनतो भवेदिति, ख. पु० वैलक्षण्यं क्षणैर्भवेत्
इति पाठः ।

इति । आदिपदात् उन्मेषदशानिषेवणम् ।
यथोक्तम्

‘उन्मेषः स तु विज्ञेयः स्वयं तमुपलक्षयेत् ॥’
इति स्पन्दे । तथा रमणीयविषयचर्वणादयश्च
संगृहीताः । यथोक्तं श्रीविज्ञानभैरवे एव

‘जग्धिपानकृतोल्लासरसानन्दविजृम्भणात् ।
भावयेद्भरितावस्थां महानन्दमयो भवेत् ॥
गीतादिविषयास्वादासमसौख्यैकतात्मनः ।
योगिनस्तन्मयत्वेन मनोरुद्धेस्तदात्मता ॥
यत्र यत्र मनस्तुष्टिर्मनस्तत्रैव धारयेत् ।
तत्र तत्र परानन्दस्वरूपं संप्रकाशते ॥’

इति । एवमन्यदपि आनन्दपूर्णस्वात्मभावनादि-
कम् अनुमन्तव्यम् । इत्येवमादयः अत्र मध्य-
विकासे उपायाः ॥ १८ ॥

मध्यविकासाच्चिदानन्दलाभः, स एव च
परमयोगिनः समावेशसमापत्यादिपर्यायः स-
माधिः, तस्य नित्योदितत्वे युक्तिमाह

पं० १ ख. ड. पु० दशापरिशीलनं विशेषेणेति पाठः ।

पं० ७ ख. ड. पु० भैरवावस्थाम् इति क. पु० सदानन्दस्ततो भवेदिति,
ग. पु० महानन्दोदय इति, मूले तु महानन्दस्ततो
भवेदिति पाठः ।

पं० ८ क. पु० विषयास्वादासमसौख्येति पाठः ।

पं० ९ क. ग. पु० मनोरुद्ध्या तदेति पाठः ।

पं० १० ख. पु० तुष्टिस्तत्र तत्रैव धारयेदिति पाठः ।

समाधिसंस्कारवति व्युत्थाने भूयो
भूयश्चिदैक्यामर्शान्नित्योदित-
समाधिलाभः ॥ १९ ॥

आसादितसमावेशो योगिवरो व्युत्थाने
अपि समाधिरससंस्कारेण क्षीव इव सानन्दं
पूर्णमानो, भावराशिं शरदभ्रलवम् इव चिद्ग-
गन एव लीयमानं पश्यन्, भूयो भूयः अन्त-
मुखताम् एव समवलम्बमानो, निमीलनस-
माधिक्रमेण चिदैक्यमेव विमृशन्, व्युत्थाना-
भिमतावसरे अपि समाध्येकरस एव भवति ।
यथोक्तं क्रमसूत्रेषु

‘क्रममुद्रया अन्तःस्वरूपया बहिर्मुखः समाविष्टो
भवति साधकः । तत्रादौ बाह्यात् अन्तः प्रवेशः,
आभ्यन्तरात् बाह्यस्वरूपे प्रवेशः आवेशवशात्
जायते;—इति सबाह्याभ्यन्तरोऽयं मुद्राक्रमः’

इति । अत्रायमर्थः सृष्टि-स्थिति-संहृतिसंविच्च-

- पं० ५ क. पु० समाधिसंस्कारेति, क्षीव इव चात्मानं पूर्यमाणभावेति च
पं० १२ क. पु० बहिर्मुखसमाविष्ट इति समस्तः पाठः । पाठः ।
पं० १३ ख. पु० तत्र चेत्यस्ति । ‘तत्रादौ’ इति वाक्यं (६० पुस्तकात्) उप-
न्यस्तम् । क. पु० बाह्यानुप्रवेशोऽभ्यन्तरादिति पाठः ।

क्रात्मकं क्रमं मुद्रयति, स्वाधिष्ठितम् आत्मसात्
करोति येयं तुरीया चित्तिशक्तिः, तथा ‘क्रममु-
द्रया’; ‘अन्तरिति’—पूर्णाहन्तास्वरूपया; ‘बहिर्मु-
ख’—इति, विषयेषु व्यापृतः अपि; ‘समाविष्टः’—
साक्षात्कृतपरशक्तिस्फारः ‘साधकः’—परमयोगी
भवति । तत्र च ‘बाह्याद्’ ग्रस्यमानात् विषयग्रा-
मात् ‘अन्तः’—परस्यां चिति भूमौ, ग्रसनक्रमे-
णैव ‘प्रवेशः’—समावेशो भवति । ‘आभ्यन्तरात्’
चित्तिशक्तिस्वरूपात् च साक्षात्कृतात् ‘आवेशव-
शात्’—समावेशसामर्थ्यात् एव ‘बाह्यस्वरूपे’—इद-
न्तानिर्भासे विषयग्रामे, वमनयुक्त्या ‘प्रवेशः’—
चिद्रसाश्यानताप्रथनात्मा समावेशो जायते;—
इति ‘सबाह्याभ्यन्तरः अयं’ नित्योदितसमावे-
शात्मा, ‘मुद्रा’—हर्षस्य वितरणात् परमानन्द-
स्वरूपत्वात्, पाशद्रावणात्, विश्वस्य अन्तः

पं० २ ख. पु० यैव इति पाठः ।

पं० ३ क. पु० अन्तरितपूर्णाहन्तारूपयेति पाठः ।

पं० ४ ग. पु० अभ्यन्तरस्थचित्तिशक्तिरूपादिति पाठः ।

पं० ९ क. पु० साक्षात्कृतावेशसामर्थ्यादेव बाह्येति, ड. पु० साक्षा-
त्कृतात्समावेशसामर्थ्यादेव बाह्येति पाठः ।

पं० ११ ख. ड. पु० वमनेतिस्थाने ग्रसनयुक्त्या इति पाठः ।

तुरीयसत्तायां मुद्रणात् च मुद्रात्मा, क्रमः अपि
सृष्ट्यादिक्रमाभासकत्वात् तत्क्रमाभासरूप-
त्वात् च 'क्रम' इति अभिधीयते इति ॥ १९ ॥

इदानीम् अस्य समाधिलाभस्य फलमाह
तदा प्रकाशानन्दसारमहामन्त्रवीर्या-
त्मकपूर्णाहन्तावेशात्सदा सर्वसर्ग-
संहारकारिनिजसंविद्देवताच-
केश्वरताप्राप्तिर्भवतीति

शिवम् ॥ २० ॥

नित्योदिते समाधौ लब्धे सति, 'प्रकाशा-
नन्दसारा'—चिदाह्लादैकघना 'महती मन्त्रवीर्या-
त्मिका'—सर्वमन्त्रजीवितभूता 'पूर्णा' पराभट्टारि-
कारूपा या इयम् 'अहन्ता'—अकृत्रिमः स्वात्म-
चमत्कारः, तत्र 'आवेशात्' 'सदा' कालाभ्यादेः
चरमकलापर्यन्तस्य विश्वस्य यौ 'सर्गसंहारौ'—
विचित्रौ सृष्टिप्रलयौ 'तत्कारि' यत् 'निजं संवि-

पं० १ क. पु० तुरीयदशायाः सत्तायामिति पाठः ।

पं० २ क. पु० सृष्ट्यादिक्रमाभासरूपत्वात् च क्रम इति पाठः ।

पं० १४ ख. पु० सदाशिवान्तं कालाभ्यादेरित्यादि, क. पु० सदा काला-
भ्यादीश्वरसत्त्वकलान्तस्येति पाठः ।

देवताचक्रं' 'तदैश्वर्यस्य' 'प्राप्तिः'—आसादनं 'भ-
वति,' प्राकरणिकस्य परमयोगिन इत्यर्थः; 'इति'
एतत् सर्वं शिवस्वरूपमेव इति उपसंहारः—इति
संगतिः । तत्र यावत् इदं किञ्चित् संवेद्यते, तस्य
संवेदनमेव स्वरूपं; तस्यापि अन्तर्मुखविमर्श-
मयाः प्रमातारः तत्त्वम्; तेषामपि विगलितदेहा-
द्युपाधिसंकोचाभिमाना अशेषशरीरा सदाशि-
वेश्वरतैव सारम्; अस्या अपि प्रकाशैकसन्नावा-
पादिताशेषविश्वचमत्कारमयः श्रीमान् महे-
श्वर एव परमार्थः;—नहि पारमार्थिकप्रकाशा-
वेशं विना कस्यापि प्रकाशमानता घटते—स
च परमेश्वरः स्वातन्त्र्यसारत्वात् आदि-क्षान्ता-
मायीयशब्दराशिपरामर्शमयत्वेनैव एतत्स्वी-
कृतसमस्तवाच्य-वाचकमयाशेषजगदानन्दस-

पं० २ क. पु० प्राकरणिकयोगिन इति पाठः ।

पं० ४ क. ग. पु० यदिदम् इति पाठः ।

पं० ५ ख. पु० अन्तर्मुखमया इति पाठः ।

पं० ६ ख. ड. पु० देहादिसंकोचेति 'उपाधि' पदहीनः पाठः ।

पं० ७ क. पु० सदाशिवेश्वरता तत्रैवेति पाठः ।

पं० ९ क. पु० श्रीमहेशः परमार्थ इति पाठः ।

पं० १२ ख. पु० आदिक्षान्तमायीयेति पाठः ।

पं० १३ ड. पु० तत्स्वीकृतेति पाठः ।

पं० १४ क. पु० आनन्दमयसंभवापादादिति पाठः ।

ज्ञावापादनात् परं परिपूर्णत्वात् सर्वाकाङ्क्षा-
शून्यतया आनन्दप्रसरनिर्भरः; अत एव अनु-
त्तराकुलस्वरूपात् अकारात् आरभ्य शक्तिस्फा-
ररूपहर्कलापर्यन्तं यत् विश्वं प्रसृतं, क्षकारस्य
प्रसरशमनरूपत्वात्; तत् अकार-हकाराभ्यामेव
संपुटीकारयुक्त्या प्रत्याहारन्यायेन अन्तः स्वी-
कृतं सत् अविभागवेदनात्मकविन्दुरूपतया
स्फुरितम् अनुत्तर एव विश्राम्यति;—इति शब्द-
राशिस्वरूप एव अयम् अकृतको विमर्शः ।
यथोक्तं

‘प्रकाशस्यात्मविश्रान्तिरहं-भावो हि कीर्तितः ।
उक्ता च सैव विश्रान्तिः सर्वापेक्षानिरोधतः ॥
स्वातन्त्र्यमथ कर्तृत्वं मुख्यमीश्वरतापि च ।’

इति । एषैव च अहन्ता सर्वमन्त्राणाम् उदयवि-

२० हकारो व्योमशक्तिरूपः हकला व्योमकला, ततः परं किमपि
नास्ति, तत्सर्वत्रास्ति तत्र न किञ्चिदस्तीति भावः ।

पं० १ छ. पु० परिपूर्णत्वेनेति पाठः ।

पं० २ क. पु० अनुत्तराकुलसंभवापादनस्वरूपादिति पाठः ।

पं० ३ ख. छ. पु० हकारपर्यन्तम् इति ग. पु० क्षकारस्याप्यप्रसररूप-
त्वात् अकारेति, क. पु० क्षकारस्यापिप्रसरणत्वात्तदिति च पाठः ।

श्रान्तिस्थानत्वात् एतद्वलेनैव च तत्तदर्थक्रि-
याकारित्वात् महती वीर्यभूमिः । तदुक्तम्

‘तदाक्रम्य बलं मन्त्रा.....’

इत्यादि

.....त एते शिवधर्मिणः ॥’

इत्यन्तम् श्रीस्पन्दे । शिवसूत्रेषु अपि

‘महाहृदानुसंधानान्मन्त्रवीर्यानुभवः, (१३०२२सू०)

इति । तदत्र महामन्त्रवीर्यात्मिकायां पूर्णाहन्ता-
याम् ‘आवेशो’—देहप्राणादिनिमज्जनात् तत्पदा-
वास्यवष्टम्भेन देहादीनां नीलादीनामपि तद्र-
साल्लावनेन तन्मयीकरणम् । तथा हि—देहसुख-
नीलादि यत् किञ्चित् प्रथते, अध्यवसीयते,
स्मर्यते संकल्प्यते वा, तत्र सर्वत्रैव भगवती
चित्तिशक्तिमयी प्रथा भित्तिभूतैव स्फुरति;—त-
दस्फुरणे कस्यापि अस्फुरणात् इति उक्तत्वात् ।
केवलं तथा स्फुरन्त्यपि सा, तन्मायाशक्त्या

२१ शब्दराशिस्फारात्मकपराहन्ताविमर्शो यस्य, तस्य मन्त्रवीर्यस्या-
नुभवः, स्वात्मतया स्फुरणं भवतीत्यर्थः ।

पं० २ क. पु० महती वीर्यभूमिः इति वाक्यं नास्ति ।

पं० १० क. पु० देहादीनामपि वा तद्रसेत्यादि पाठः ।

पं० १२ ख. पु० व्यवसीयते इति पाठः ।

अवभासितदेहनीलाद्युपरागदत्ताभिमानवशात्
भिन्नभिन्नस्वभावा इव भान्ती ज्ञानसंकल्पा-
ध्यवसायादिरूपतया मायाप्रमातृभिः अभिम-
न्यते; वस्तुतस्तु एकैव असौ चितिशक्तिः ।
यथोक्तम्

‘या चैषा प्रतिभा तत्तत्पदार्थक्रमरूपिता ।

अक्रमानन्तचिद्रूपः प्रमाता स महेश्वरः ॥’

इति । तथा

‘मायाशक्त्या विभोः सैव भिन्नसंवेद्यगोचरा ।

कथिता ज्ञानसंकल्पाध्यवसायादिनामभिः ॥’

इति । एवम् एषा सर्वदशासु एकैव चितिशक्तिः
विजृम्भमाणा यदि तदनुप्रवेश-तदवष्टम्भयु-
क्त्या समासाद्यते, तत् तदावेशात् पूर्वोक्तयुक्त्या
करणोन्मीलननिमीलनक्रमेण सर्वस्य सर्वमय-
त्वात् तत्तत्संहारादौ अपि ‘सदा सर्वसर्गसंहार-
कारि’ यत् ‘सहजसंविद्धिदेवताचक्रम्’—अमा-
यीयान्तर्वहिष्करणमरीचिपुञ्जः, तत्र ‘ईश्वरता’—

पं० १ क. ग. पु० उपरागोदन्ताभिमानेति पाठः ।

पं० ३ क. ग. पु० रूपताप्रमातृभिरिति पाठः ।

पं० ७ क. पु० प्रमाता परमेश्वर इति पाठः ।

पं० १५ ग. पु० तत्समाधाविति पाठः ।

पं० १६ ख. ड. पु० यस्मिन् संविद्धेवेति पाठः ।

पं० १७ क. पु० ईश्वरत्वसाम्राज्यपरमैवात्मा इति पाठः ।

साम्राज्यं परमैरवात्मता, तत्प्राप्तिः भवति पर-
मयोगिनः । यथोक्तम्

‘यदा त्वेकत्र संरुद्धस्तदा तस्य लयोन्नवौ ।

नियच्छन्भोक्तृतामेति ततश्चक्रेश्वरो भवेत् ॥’

इति । अत्र एकत्र इति

‘एकत्रारोपयेत्सर्वम्.....’

इति । चित्सामान्यस्पन्दभूः उन्मेषात्मा
व्याख्यातव्या । तस्य इति अनेन

‘पुर्यष्टकेन संरुद्ध.....’

इति । उपक्रान्तं पुर्यष्टकम् एव पराम्नाष्टव्यम्;
न तु यथा विवरणकृतः ‘एकत्र सूक्ष्मे स्थूले
शरीरे वा’ इति व्याकृतवन्तः । स्तुतं च मया

‘स्वतन्त्रधितिचक्राणां चक्रवर्ती महेश्वरः ।

संविद्धिदेवताचक्रजुष्टः कोऽपि जयत्यसौ ॥’

इति । इतिशब्द उपसंहारे, यत् एतावत् उक्त-
प्रकरणशरीरं तत् सर्वं ‘शिवम्’—शिवप्राप्तिहेतु-

पं० ४ ख. पु० तदा चक्रेश्वर इति पाठः ।

पं० ७ ड. पु० इतिवत्सामान्येति, क. पु० सामान्यभूरुन्मेषेति पाठः ।

पं० ८ ख. पु० व्याख्याता इति पाठः ।

त्वात्, शिवात् प्रसृतत्वात् शिवस्वरूपाभिन्न-
त्वात् च, शिवमयमेव इति शिवम् ॥

देहप्राणसुखादिभिः प्रतिकलं संरुध्यमानो जनः

पूर्णानन्दधनाभिमां न चिनुते माहेश्वरीं स्वां चितिम् ।

मध्येबोधसुधाब्धि विश्वमभितस्तत्फेनपिण्डोपमं

यः पश्येदुपदेशतस्तु कथितः साक्षात्स एकः शिवः ॥

येषां वृत्तः शांकरः शक्तिपातो

येऽनभ्यासात्तीक्ष्णयुक्तिष्वयोग्याः ।

शक्ता ज्ञातुं नेश्वरप्रत्यभिज्ञा-

मुक्तस्तेषामेष तत्त्वोपदेशः ॥

समाप्तमिदं प्रत्यभिज्ञाहृदयम् ॥

कृतिस्तत्र भवन्महामाहेश्वराचार्यवर्यश्रीमदभि-
नवगुप्तपादपद्मोपजीविनः श्रीमतो राजानक-
क्षेमराजाचार्यस्य ॥

शुभमस्तु ॥

पं० १ ग. पु० शिवात्मसत्त्वात् इति पाठः ।

पं० ५ ड. पु० विश्वमखिलमिति पाठः ।

पं० ६ ड. पु० यः पश्यत्युपदेशत इति पाठः ।

पं० ८ क. ग. पु० युक्तिष्वतीक्ष्णा इति पाठः ।